

Falusi nők a kollektivizálás után (Egy kárpátaljai és magyarországi összehasonlítás első eredményei)

Rezümé. A szocialista mezőgazdaság kezdeti időszakának munkaerőbázisában a nőknek kulcsszerepük volt, azonban ezt a kérdést a történeti kutatás még kevésbé vizsgálta. A tanulmány arra fókuszál, hogy a falusi nők életében milyen változásokat hozott az, hogy az első munkahelyük az állami kényszerrel létrehozott kolhoz/termelőszövetkezet volt. A történeti összehasonlítás segítségével egy kárpátaljai és egy magyarországi települést vizsgálunk az 1950-es és 1960-as években.

Kulcsszavak: kollektivizálás, nők, kolhoz, összehasonlítás, Magyarország, Kárpátalja

Резюме. На початках соціалістичного сільського господарства серед трудових ресурсів жінки відігравали ключову роль, але ця тема мало досліджена істориками. У публікації зосереджено увагу на тому, що за зміни відбулися у житті жінок, для яких першим місцем працевлаштування став примусово створений колгосп/виробничий кооператив. Для порівняння ми взяли одне закарпатське село та одне село в Угорщині у 1950–1960-х рр.

Ключові слова: колективізація, жінки, колгосп, порівняння, Угорщина, Закарпаття

Abstract. In the early years of socialist agriculture, women played a key role in providing the labor base, yet this is an area that has been surprisingly under-researched by historians of the era. Our study focuses on the extent to which the lives of village women was changed, given that they were the first to be forcibly put to work on the kolkhoz/collective farms created by the state. Using historical comparisons, we have examined one village from Transcarpathia and one village from Hungary between the years 1950–1960.

Keywords: collectivization, women, kolkhoz, comparison, Hungary, Transcarpathia

Egy összehasonlító elemzés keretében vizsgáltuk a falusi nők megváltozott életviszonyait a kollektivizálás után. Mikroszintű megközelítést alkalmaztunk, azaz egy kárpátaljai (Mezőkaszony) és egy magyarországi falura (Mihálygerge), az ott létrehozott kolhozra, illetve termelőszövetkezetre (tsz) összpontosítottunk.¹ Kárpátalja a II. világháború végén lett a Szovjetunió része, s itt azonnal megindult a

* PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudomány Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Program. * Аспірант, Науковий університет ім. Лоранда Етвеша, Докторантура школа історичних наук, Докторська програма нової та новітньої історії Угорщини. * PhD student, Eötvös Loránd University, Doctoral School of History, Modern and Contemporary Hungarian History Doctoral Programme. E-mail: bodnar05alexa@gmail.com

** Professzor, Eötvös Loránd Tudomány Egyetem, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék. ** Професор, Науковий університет ім. Лоранда Етвеша, Кафедри нової та новітньої історії Угорщини. ** Professor, Eötvös Loránd University, Department of Modern and Contemporary Hungarian History. E-mail: varga.zsuzsanna@btk.elte.hu

¹ Mindkét falu lakossága teljesen magyar etnikumú volt a vizsgált időszakban, ezért az összehasonlító kutatás a későbbiekben lehetőséget adhat arra is, hogy feltárjuk, mit jelentett a kollektivizálás egy kisebbségi helyzetben lévő közösség számára.

politikai, gazdasági, társadalmi struktúrák szovjet mintára történő átalakítása.² A kollektivizálás ezen a területen 1949-re lezárult. Magyarország vesztes országként fejezte be a háborút, s bár a szovjet befolyási zónába került, a mezőgazdaság szovjetizálása, a kollektivizálás csak az 1940-es évek végén kezdődött el, s 1961-ben fejeződött be.³

A kollektivizálás eltérő időpontjából adódóan a falusi nők első tömeges munkavállalási tapasztalatait más-más évtizedben lehet vizsgálni: Kárpátalján az 1950-es, Magyarországon az 1960-as években. Így tehát a történeti összehasonlításunk aszinkronikus jellegű.⁴ Az összehasonlítás egysége a kolhoz/tsz, s a fő-kuszunk a kollektivizálás lezárulása utáni időszak, amikor már megkerülhetetlen realitássá vált ez az új, idegen szervezet. A társadalomtörténeti vizsgálatunk a befogadó közegre irányul, s azon belül is azokra a nőkre, akiknek első munkahelye a kolhoz/tsz lett.

A szocialista mezőgazdaság kezdeti időszakának munkaerő-bázisában a nőknek kulcsszerepük volt, s bár ez általános tendencia volt mindkét országban, erre a történeti szakirodalom alig fordított figyelmet.⁵ Rendelkezésre állnak azonban néprajzi és szociológiai elemzések. A jelen vizsgálat során ezekre is támaszkod-

² Kárpátalja szovjethatalom alatti történelmét feldolgozó szakmunkák, tanulmányok központi vizsgálódásai közé a terület gazdasági, társadalmi helyzete, a kolhozosítás folyamata, az elhurcolások tartoznak. A térség történetével foglalkozó jelentős munkák közé tartozik a teljesség igénye nélkül *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra* (2010). A Kárpátalja jelentősebb eseményeit datáló munka a *Хроніка Закарпаття: 1867–2010; Кárpátalja évszámokban: 1867–2010 українсько-угорське двомовне видання: ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány* (2011). A korszakot feldolgozó történelmi publicisztika Csanádi György: *Sorsfordító évek sodrában* (2004) című munkája.

³ A magyarországi kollektivizálásnak igen jelentős szakirodalma van, itt most csak a legutóbbi évek szintézis jellegű publikációira utalunk: Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténet, 1945–1965* (2012.); Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőségvetkezetek Magyarországon 1949–1989* (2014).

⁴ A történeti összehasonlítás főbb típusairól, módszertani háttéréről lásd: Heinz-Gerhard Haupt–Jürgen Kocka (eds.): *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives* (2009).

⁵ A szocialista mezőgazdasággal foglalkozó jelenlegi szakirodalom túlnyomó része még mindig magára a kollektivizálás folyamatára koncentrál, s jóval kevesebb figyelmet kap a létrejött mezőgazdasági rendszer mindennapi működése. A szisztematikus összehasonlító elemzésre is kevés példa akad, ezek közé tartozik: Hans Jörgenssen–Zsuzsanna Varga: *Diverging Roads from the Soviet Kolkhoz-Model: Estonia and Hungary: Inside and Outside the Soviet Union* (2016); Tatjana Thelen: *Privatisierung und soziale Ungleichheit in der osteuropäischen Landwirtschaft. Zwei Fallstudien aus Ungarn und Rumänien* (2003).

tunk, de főleg történeti módszerekkel dolgoztunk. Levéltári kutatást folytattunk és interjúkat készítettünk.⁶

A jelen történeti összehasonlítás kiindulópontja tehát az tény, hogy mindkét helyen ugyanazt a sztálini kolhozmodellre erőltették a paraszti társadalomra, ami még az 1930-as évek elején alakult ki. A tanulmány első részében bemutatjuk ennek a kolhozmodellnek a főbb elemeit, valamint a kárpátaljai és magyarországi kollektivizálás főbb sajátosságait.

Írásunk második, központi részének főszereplői a falusi nők. Legtöbbjük számára a szövetkezet lett az első munkahely. Azt vizsgáljuk, hogy a paraszti társadalom különböző rétegeibe tartozó nők – a családi túlélési stratégiák részeként – hogyan alkalmazkodtak ehhez a kényszerrel létrehozott nagyüzemi munkaszervezethez. Elsősorban azt az időszakot vizsgáljuk, amikor kellő gépesítés híján, még döntően az emberi és állati munkaerőn alapult a szocialista mezőgazdaság.

A tanulmány utolsó részében egy rövid összefoglalást adunk egyrészt az összehasonlítás eddigi eredményeiről, másrészt pedig a további kutatás főbb kérdéseiről.

I. A kollektivizálás mint erőszakos struktúra-átalakítás A kolhozmodell

Szovjetunióban a kollektivizálás megindítása előtt a közös mezőgazdasági termelést folytató gazdaságoknak (*kollektivnoje hozjajsztvo*, rövidítve *kolhoz*) három típusa terjedt el leginkább: a *kommuna*, az *artel* és a TOZ. Az első ötéves terv végére (1932-re) 61,5%-ra emelkedett a kollektivizált parasztgazdaságok aránya, ami vetésterületben 2,3%-ról 77,7%-ra való ugrást jelentett. A létrehozott közös gazdaságok 95,9%-a lett *artel* típusú, 2,1%-a egyszerűbb társulás, a *kommunák* aránya pedig – a kezdetben tervezett 25%-kal szemben – mindössze 2% lett.⁷ A második ötéves terv végére, 1937-re az egykori parasztgazdaságok közel 93%-a helyén működtek közös gazdaságok, melyek a vetésterület 99%-át hasznosították.⁸ A kollektivizálás végére az *artel* lett a legelterjedtebb formája a közös gazdaságoknak. Tehát, amikor *kolhoz* említettek, többnyire a mezőgazdasági *artel* értették alatta. A *kolhoz* az *artel* szinonimájává vált, s idővel teljesen ez az elnevezés terjedt el.

A *kolhoz* rövid definíciója így hangzik: ez olyan emberek közössége, akik egy adott település nacionalizált földjének közös használói, termelési eszközeiket és állataikat (nagy részét) bevitték a közösbe, s a közösen – a brigádok, munkacsa-

⁶ A magyar eset forrásbázisa egyrészt a Magyar Szocialista Munkáspárt vezető testületeinek jegyzőkönyveiből és a pártközpont Mezőgazdasági Osztályának irataiból, másrészt pedig az Nógrád megyei archívumából állt össze. Az anyaggyűjtés kiterjedt a vizsgált községben – Mihálygergén – működő községi pártalapszervezet és tanács végrehajtó bizottság, valamint a tsz fennmaradt irataira. A kárpátaljai források köre a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Mezőkaszonyi Engelsz Kolhoz iratanyagait öleli fel. A kutatómunka fontos részét képezte az interjúkészítés, melyek elsősorban tematikus jellegűek voltak.

⁷ ALEC NOVE: *An Economic History of the USSR*. Harmondsworth: Penguin Books, 1978, 172–174.

⁸ Uo. 238–240.

patok keretében – végzett munkájukért a kolhoztól fizetséget kapnak. Az elvégzett munka mértékegysége az úgynevezett munkaegység (*trudoden*) volt, ami szó szerint munkanapot jelentett. Ez a mértékegység kifejezte mind az eltöltött időt, mind az adott munka jellegét és mennyiségét, ugyanakkor semmilyen módon nem tükrözte az elvégzett munka minőségét. A munka elhanyagolását a kolhoz belső szabályai szerint büntethette a vezetőség, míg az állami vagy a kolhoz tulajdonban okozott kár a szovjet büntetőjog hatálya alá esett.⁹

A bevitt javak miatt a tagnak tulajdonrésze lett a kolhozban, amelynek értékét elvileg a kolhozból való kilépéskor pénzben ki kellett fizetni. Az artel típusú közös gazdaság a szovhozhoz, az állami gazdasághoz képest ezért számított alacsonyabb rendű, nem következetesen szocialista tulajdonformának, hiszen nem az egész társadalom, hanem egy kisebb közösség, csoport tulajdona volt.

A hivatkozott kolhoz mintaalapszabály (*primernij usztav*) még 1935-ben keletkezett.¹⁰ A kolhozok gazdálkodásának 1935-ben kötelező érvénnyel előírt rendjét majd csak három évtized múlva, 1969-ben változtatták meg, így tehát ez az alapszabály lett a kötelező minta, amikor szovjet nyomásra megindult a közép-kelet-európai térség kollektivizálása.¹¹

Kollektivizálás Kárpátalján

A második világháborút követően Kárpátalja gazdasága, társadalma gyökeresen megváltozott. A szovjethatalom terve az volt, hogy 1944-től a területen fokozatosan kiépíti a Szovjetunióban már az 1930-as években megszilárdult szovjet diktatúrát, társadalmi normákat, miközben hivatalosan Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolására csak 1946. január 22-én került sor. Vagyis Kárpátalja társadalmi, gazdasági rendszerének átalakítása a szovjet mintára, még a terület „de jure” Szovjetunióhoz csatolása előtt elkezdődött.

A moszkvai vezetés nagy figyelmet fordított e határ menti vidékre, amely mind kulturálisan, mind történelmileg alapjaiban különbözött a Szovjetunió többi területétől. A szovjet ideológia, gazdasági rendszer megkövetelte Kárpátalja mezőgazdaságának szocialista átalakítását: a kollektivizálást. Ennek első lépésofoka

⁹ A szovjet kolhozok működésének jellegzetességeiről lásd: LYNNE VIOLA: Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities. In Constantin Iordachi – Arnd Bauerkämper (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest–New York: CEU Press, 2014, 49–78.; KARL-EUGEN WÄDEKIN: The Soviet Kolkhoz: Vehicle of Cooperative Farming or of Control and Transfer of Resources. In Peter Dorner (ed.): *Cooperative and Commune*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1977, 95–116.

¹⁰ A kollektivizálás lezárulását követően összeülő Kiváló Kolhoztagok II. Összoroszországi Kongresszusán elfogadtak egy új mintaalapszabályt, amely felváltotta az 1930 elején sebtében összeállított alapszabályt. *Izvestiia*, 1935. február 18.

¹¹ NIGEL SWAIN: Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. In Constantin Iordachi – Arnd Bauerkämper (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest–New York: CEU Press, 2014, 497–534.

volt Kárpátalján, hogy 1945. december 15-ei rendelettel államosították a termőtalajt, a vizeket, az erdőket, megteremtve ezzel az alapot a kollektivizáláshoz.¹² A kolhozosítás kezdeti időszaka 1946–1948,¹³ míg a kolhozok tömeges kialakítása a gazdaság viszonyok némi stabilizálása után, 1948-tól kezdődtek meg.¹⁴

A kolhozrendszer kiépítésének felgyorsítása érdekében megkezdődött a káderek áttelepítése a Szovjetunió belsejéből erre a vidékre. A kolhozosítás időszakában Kárpátalján 1948-ban 27-ről 188-ra, egy év múlva 478-ra nőtt a kolhozok száma.¹⁵ 1949 végére a megyében létrejött 546 kolhoz 316 910 tagot számlált, ami a terület összlakosságának 45%-át tette ki.¹⁶ Kárpátalja mezőgazdaságának szovjet típusú átszervezésének befejezése 1949–1950-re tehető. 1950 elejére a megyében 532 kolhoz jött létre, amelyek magukba olvasztották a falusi gazdaságok 82%-át, a szántóföldek 84%-át.¹⁷

A kollektivizálás hatalmas károkat okozott Kárpátalja mezőgazdaságában, a tradicionális földművelést felváltotta az ideológiai alapú gazdálkodás. A veszteségesen működő friss kolhozok és a kötelező beszolgáltatások súlyos hús-, tej- és élelmiszer hiányhoz vezettek.¹⁸ 1950-ben a kolhozok összevonása után a 294 kolhoz maradt a területen, amelyek közül 1952–1954 között csak 140 volt képes teljesíteni a kötelező beszolgáltatásokat.¹⁹

Kollektivizálás Magyarországon

Az 1940-es évek végén a szovjetizálási folyamat részeként Magyarországon is napirendre került a mezőgazdaság „szocialista átszervezése”, azaz a kollektivizálás. A parasztság volt az egyetlen olyan jelentős társadalmi csoport, amely ekkoriban még számottevő magántulajdonnal rendelkezett, s így megélhetése kevésbé függött az államtól. Egy ilyen réteg léte, fennmaradása azonban nem fért össze a kommunista párt ideológiájával.

¹² ROMÁN OFICINSZKIJ: Kollektivizálás. In Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Argentum Kiadó, Ungvár, 2010, 276.

¹³ Uo. 275.

¹⁴ DAVID R. MARPLES: *Stalinism in Ukraine in the 1940s*. The Macmillan Press LTD, 1992, 112–114.

¹⁵ BÁRDI NÁNDOR–FEDINEC CSILLA–SZARKA LÁSZLÓ: *Kisebbségi magyarközösségek a 20. században*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 240.

¹⁶ DUPKA GYÖRGY: *A szovjet hatóságok megtorló tevékenységei Kárpátalján (1944–1991)*. Ungvár, Intermix Kiadó, 2014, 80.

¹⁷ OFICINSZKIJ 2010, 277.

¹⁸ VÁRADI NATÁLIA: A szovjet hatalom kiépítésének kezdeti lépései Kárpátalján 1944–1946. *Betekintő*, 13. évf. 1. sz. 53. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2019_1_varadi.pdf (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 8.)

¹⁹ DUPKA 2014, 85.

A magyar pártvezetés – igazodva a szovjet elvárásokhoz – 1948-ban úgy vélekedett, hogy 3–4 év elég lesz a parasztság megtöréséhez.²⁰ Valójában több mint egy évtizedig elhúzódott ez a drámai küzdelem. Az első kollektivizálási kampány 1949–53 között, még Sztálin életében, a hidegháború légkörében zajlott. Az ország élén álló vezetők a mezőgazdaságot nem pusztán alárendelték az iparfejlesztés érdekeinek, hanem valójában „belső gyarmatként” kezelték. A „kuláknak” nyilvánított módos falusi rétegek erejét megtörte ugyan a kommunista párt, de a paraszti társadalom széles tömegeit nem tudta rákényszeríteni a belépésre. Az első hadjárat kudarcra nyilvánvalóvá vált Sztálin halála után, amikor a Nagy Imre kormány idején, az erőszakkal létrehozott termelőszövetkezeti csoportok jelentős hányada feloszlott. Ez az ún. dekollektivizálási szakasz másfél évig tartott. A szovjet nagyhatalmi politika 1955 eleji újabb fordulatát követően, 1955 őszén Rákosiék újakezdték a kolhozosítást, ez azonban néhány hónap alatt, 1956 nyarára kifulladt. A közellátásban felhalmozódott problémák nagymértékben járultak hozzá az 1956-os forradalom kirobbanásához.

Ezzel szembe kellett nézni a forradalom leverését követően szovjet segítséggel hatalomra került Kádár-kormány. A hiányzó politikai legitimitációt életszínvonal-emelési ígéretekkel pótolni igyekvő rezsim számára az élelmiszerellátás stratégiai kérdéssé vált. A termelés növelése és az agrártermelők ösztönzése érdekében Kádárék olyan jelentős agrárpolitikai korrekciókra szánták el magukat, amilyenekre addig nem volt példa a keleti blokkon belül.²¹ A kötelező beszolgáltatás rendszerét, amely a sztálini mezőgazdasági rendszer egyik alapvető eleme volt, a szocialista országok közül elsőként Magyarországon szüntették meg 1956 novemberében. Egyidejűleg a kormány leállította a tsz-ek szervezését is. Ezzel egy újabb rekollektivizálási szakasz kezdődött, melynek legmaradandóbb hatása az volt, hogy a piacgazdaság mechanizmusai, ha korlátozottan is, de újra szerephez jutottak a mezőgazdaságban.

1958-ra azonban újra változott a nemzetközi „széljárás”. A szocialista országok – szovjet nyomásra – nekiláttak a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezéséhez.²² Ilyen elvárások közepette a Kádár-kormány is bizonyítani akarta lojalitását Moszkva irányába, s így 1958–1959 telén újraindította a kollektivizálást. A folyamatot 1961-re befejezték, de a közellátási problémák elkerülése érdekében már menet közben is jelentős engedményekre kényszerültek (háztáji, részes művelés stb.).

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M–KS 276. f. 52. cs. 4. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1948. november 27-i üléséről. 2. A bel- és külpolitikai helyzet és a párt feladatai. Ea.: Rákosi Mátvás.

²¹ VARGA ZSUZSANNA: 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In Romsics Ignác (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006, 299–315.

²² Bulgária 1958-ban, Csehszlovákia 1959-ben, az NDK 1960 tavaszán, Magyarország 1961-ben, Románia pedig 1962-ben fejezte be a kollektivizálást.

II. A falusi nők a kollektivizált mezőgazdaságban

A kárpátaljai eset: Mezőkaszony

Ahogy említettük, a kárpátaljai kutatás színtere Mezőkaszony, ahol a község gazdálkodóinak jelentős része rendelkezett szőlőültetvényekkel. Az egykori mezőváros lakossága 1944-ben több mint 2000 fő volt, az ún. háromnapos munkára 201 férfit vittek el a településről. Mezőkaszonyban a helyi lakosokból 1948 tavaszán alakult meg a kolhozkezdeményező csoport. A kolhoz megalakulását megelőzően a 16 tagot számláló csoport 1948. április elején határozatot fogadott el a tavaszi munkák közös megkezdéséről, már a kolhoz nevében,²³ míg annak tényleges megalakítására 1948. június 24-én került sor. A kolhoz alakulógyűlésén a szovjet mintáknak megfelelően egyhangúlag elfogadták a szabályzatát, a termelészövetkezet elnökének a helyi szegény paraszti családból származó Kovács Lajost választották.²⁴ A kolhoz 1948. december 14-ei jegyzőkönyve még 58 kolhozcsaládról és 44 belépési kérelemről tesz említést,²⁵ azonban a két nappal későbbi jegyzőkönyv már 700 új kolhoztagot regisztrált. Interjúalanyaim visszaemlékezései így jellemzik ezt az időszakot: „Jöttek és aki nem akart aláírni azt kényszerítették erőszakkal”,²⁶ mások szerint „Addig ültették a kályha mellett amíg nem írt alá”,²⁷ „nem akartunk, nem volt mit tenni, nagyapám sokáig ellenállt, aztán amikor jöttek és vitték a tehenet, vasvillával megszurta az egyiket, bíróság lett belőle, végül elintéztük, hogy nagyapámat nem ítélik el, de bele rokkant. Nem sokra rá meg is halt.”²⁸ A kolhozosítás gyors megvalósításához – az erőszakon kívül – hozzájárult az is, hogy a község lakosságának közhangulatát erősen meghatározta a magyar férfiak 1944-es elhurcolása, valamint az 1947-től kezdődő a donbászi munkaszolgálatra történő toborzás, illetve az értelmiség meghurcoltatása. A visszaemlékezők is megerősítették azt, hogy a férfi lakosság elvesztése is sok nehézséggel járt, ami gyakran nagy szegénységet okozott,²⁹ viszont a kolhozrendszer kiépítése további megpróbáltatásokat jelentett.

A háború, majd a kárpátaljai magyar férfiak elhurcolása megváltoztatta a hagyományos családszerkezetet. A legtöbb háztartás családfő nélkül maradt, így a nőkre hárult a család fenntartása.³⁰ A frissen megalakult kolhozok produktivitását

²³ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (a továbbiakban KTÁL) Mezőkaszonyi kolhoz iratai: Fond P-1909, opisz 1., od. zb. 1., 3.

²⁴ ТРОНЬКО П. Т.–БАЖАН М. П. *Історія міст і сіл УРСР*. Київ: Головна редакція, 1969, 159.

²⁵ KTÁL: Fond P-1909, opisz 1., od. zb. 1, 3.

²⁶ A szerző interjúja S. E. nyugdíjas kolhozistával, 2012. április 16. (Az idézett interjúrészletek szövege az eredeti közlést tükrözi, nyelvtani és stilisztikai javításokat nem végeztem rajtuk. Az interjú teljes szövege a szerző birtokában van.)

²⁷ A szerző interjúja T. J. nyugdíjas kolhozistával, 2017. augusztus 14.

²⁸ A szerző interjúja G. V. nyugdíjas kolhozistával, 2017. augusztus 27.

²⁹ A szerző interjúja S. E. nyugdíjas kolhozistával, 2012. április 16.

³⁰ Ezt a jelenséget Pető Andrea például a „szükségben született matriarhátus” kifejezéssel illeti. PETŐ ANDREA: A nők politikai képviselete a fordulat évében. In Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000

is férfimunka erőhiányában az asszonyok, lányok munkájától várta el a hatalom. A nők többségének a kolhoz volt az első munkahelye, a saját föld megművelésével járó szabadságot felváltotta a szezonmunkák kötött munkaideje, a meghatározott munkanormák teljesítése. Az eredményközpontú gazdálkodást felváltotta a teljesítményorientált földművelés. Interjúalanyaim a kolhoz megalakulását követő éveket a bizonytalanság időszakával jellemezték, amikor is munkahely nem biztosította a megélhetést. Sőt a kötelező normák teljesítése mellett sok esetben a megélhetést biztosító háztáji művelésre csak a munkanap után kerülhetett sor. A mezőkaszonyi Engels Kolhozot megvizsgálva elmondhatjuk, hogy a női kolhoztagok sokáig jelentős többségben voltak, ugyanis az otthon maradt férfiak számára a településen működő kőbánya és az állami szőlőfeldolgozó üzem kedvezőbb feltételeket kínáltak.

Az újfajta mezőgazdasági forma mellett a kolhoztagoknak az új típusú munkaszervezethez is alkalmazkodniuk kellett. Az addigi rokonsági, baráti alapon szerveződő közös munkát egy idegen munkaformáció, a brigádok és a munkacsoportok váltották fel. A brigád- és a csoportvezetőket a kolhoz vezetősége választotta meg, ugyanakkor a kolhoz vezetősége döntött csoportok összetételéről is. Mindez a kolhozisták számára szokatlan és idegen volt. A kolhozműködését számos probléma nehezítette: a munkafegyelem hiánya, az előírt munkaidő be nem tartása és a munkakerülés. A kaszonyi kolhoz iratanyagaiból kitűnik, hogy főként a nők nem jelentek meg az eligazításokon, ők voltak azok, akik nem vagy éppen, hogy teljesítették az előírt munkanapokat. 1949 őszén a kolhoz közgyűlésén az egyik brigádvezető arra hívta fel a figyelmet, hogy a nők olyannyira nem járnak dolgozni, hogy a „*kender nyövést és áztatást*”³¹ is a férfiak végezték. A beregszászi járási kommunista párt elnöke ugyanezen a közgyűlésen hívta fel figyelmet arra, hogy nemcsak a kolhoztagok nem járnak munkába, sokszor még a csoportvezetők sem.³² Simon Borbálát, a kolhoz női tanácsának elnökét a járás vezetői és a kolhoz helyi vezetősége többször is felelősségre vonta a nők munkakerülése és fegyelmezetlensége miatt, illetve az általuk kifejtett magatartásról a kolhozban: „*Ha mégis részt vesznek a nők a munkában elégedetlenek, kiabálnak.*”³³ A női tanács³⁴ elnökétől a kommunista párt járási vezetősége azt követelte, hogy tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a közös munkába minél jobban bevonja a helyi nőket. Adatközlőim, a mezőkaszonyi kolhozista nők egyetértettek abban, hogy a kolhoz megalakulása utáni években a közös munkák megszerve-

³¹ Hagyományosan a kender vetése a férfiak dolga volt, míg a kender szedése a főleg női munkának számított. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. III. Kézművesség.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2002. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 19.)

³² KTÁL: Fond P-1909, opisz 1., od. zb. 3, 6.

³³ KTÁL: Fond P-1909, opisz 1., od. zb. 25, 21.

³⁴ A kolhozokban működő szervezet célját a nők érdekvényesítésében határozta meg, míg valódi célja a nők közötti ideológiai munkában valósult meg.

zése sok nehézséggel járt együtt. A kolhozrendszer első éveiben a meghurcolt, kisémmizett családok számára a rendszerrel szembeni ellenállás a kollektív munka megtagadásával mutatkozott meg. A visszaemlékezők szerint édesanyjaik rendszeresen megtagadták a munkát a kolhozban, ők pedig fiatal lányként kezdtek dolgozni a kolhozban. Ezt támasztja alá az egyik interjú alanytól vett idézet is. A kolhoz megalakulása utáni időszakról azt mondta el, hogy édesanyja ugyan tag volt, de nem szerette, így nem járt ki a kolhozmezőre, inkább a ház körüli teendőket látta el: „*Pulya vótam, oszt András bátyám mindig szólt, hogy menjek én, oszt a napokat édesanyám nevére írták.*”³⁵ A kolhoztörvények szerint csak az a család kaphatott háztáji földrészleget, amelyik ledolgozza a minimum munkanapokat. Emiatt fontos volt, hogy a kolhoztagként szereplő személy ledolgozza a munkanormát, az viszont, hogy maga a személy vagy helyette egy másik családtag tette ezt meg, már másodlagos kérdés volt. 1949-ben a kolhozcsaládok amennyiben teljesítették az éves normát, 0,30 hektár földet kaptak, amelyet a kolhozban dolgozó családtagok száma alapján 0,50 hektárig bővíthettek.³⁶ Amennyiben a kötelező munkanapot negyedévente nem dolgozta le, akkor a munkaképes kolhoztagtól elvehették a háztáji földjét, és családjával együtt kizárhatták a kolhozból.³⁷ Emiatt a családok érdekeltek voltak a kötelező norma teljesítésében.

A kolhoz első éveiben a tagok fizetésüket természetben kapták meg. A juttatások sok esetben a kolhozpiacokon nem értékesített árucikkek, rossz minőségű vagy nem friss élelmiszerek voltak. A kolhoz megalakulása utáni veszteséges években csak a háztáji által megtermeltre támaszkodhattak a családok. Így a nők kolhozi munkák alól történő kimaradásának is a legfőbb oka a háztáji előtérbe helyezése volt, melyeknek megművelése továbbra is az immár kötelező jelleggel munkába járó feleségekre, lányokra hárult. „*Amikor befejeztem a kolhozban a munkát, mentem haza és folytattam otthon a kertben, az állatok körül. Volt tehenem, disznóm, tyúkom, kacsám. Sokat dolgoztunk.*”³⁸ „*Amikor hazamentem (a kolhozi munkanap után), menni kellett a kertbe dolgozni, majd éjszaka főztem.*”³⁹ „*Sokat dolgoztam, a kolhozban meg itthon is. A férjem Poltavában dolgozott én csináltam mindent a kertben a jószágok körül, annyit dolgoztam, hogy 45 kilogrammra fogytam le.*”⁴⁰

A nők munkába járásának megkönnyítésére a helyi női tanács kezdeményezésére nyílt meg 110 férőhellyel a kolhoz óvodája 1951-ben.⁴¹ A településen ekkor párhuzamosan működött az állami és a kolhozi óvoda. A kolhozi óvoda május

³⁵ A szerző interjúja T. J. nyugdíjas kolhozistával, 2017. augusztus 14.

³⁶ KTÁL: Fond P-1909, opisz 1., od. zb. 5, 29.

³⁷ KTÁL: Fond P-1909, opisz 18., od. zb. 3, 12.

³⁸ A szerző interjúja Á. I. nyugdíjas kolhozistával, 2012. április 18.

³⁹ A szerző interjúja S. E. nyugdíjas kolhozistával, 2012. április 16.

⁴⁰ A szerző interjúja G. V. nyugdíjas kolhozistával, 2017. augusztus 27.

⁴¹ KTÁL: Fond P-1909, opisz 1., od. zb. 17, 12.

elejétől az őszi mezőgazdasági munkák befejezésig volt nyitva. Ugyanakkor nem biztosított gyerekfelügyeletet az állatgondozók gyermekeinek, a kora tavaszi veteményezés és a dohány téli csomózásának idejére.⁴²

Az 1950-es évek elején a mezőkaszonyi kolhoz tagjainak több mint fele nő volt, akik a fizikai munkák java részét látták el. Fizetésüket a munkanap alapján állapították meg, és nem a munka nehézsége szerint. 1950-ben a minimum munkanapot nőknek 150 nap/évben, a férfiaknak 180 nap/évben állapították meg. A dolgozók többsége nehezen érte el a minimum munkanapot, ugyanis a munkanap teljesítése a normák teljesítésétől függött. A munkanormát az adott munka határozta meg, nem pedig az adott munka nehézsége. Az előre meghatározott, kolhozi vezetőség által elfogadott normaszámítás gyakran igazságtalanságokra, elégedetlenségre adott alapot. Azon kolhozista nők, akiknek férje nem a kolhozban kapott munkát, kevésbé volt érdekelt a kolhozi normák túlteljesítésében.

1950-ben a kolhozegyesítések során a mezőkaszonyi kolhoz a szomszédos Zápszony kolhozával egyesítették.⁴³ Az egyesített kolhozban 775 kolhozcsalád dolgozott, amely 1432 kolhozistát tett ki, ebből 804 fő volt nő. Az egyesített kolhoz a termékeny mezőkaszonyi szőlőföldeknek⁴⁴ köszönhetően 1952-re a Beregszászi járás leggazdagabb kolhozává vált, évi jövedelme meghaladta a 4 millió rubelt.⁴⁵ A kolhozi munkák iránti érdektelenséget volt hivatott kiküszöbölni az 1952-től juttatott „prémium”. Azon dolgozók, akik munkájukban kiemelkedő eredményt tudtak elérni az adott mezőgazdasági munka során, pénzbeli jutásban részesültek az őszi betakarítások után. Az adatközlők gyakran kitértek arra, hogy alacsony fizetésük miatt csak a prémiumból tudtak félre tenni házépítésre, bútorra, nagyobb kiadásokra. „*Szegényen éltünk, amikor férjhez mentem. A prémiumból vettem meg az első konyhaszekrényemet.*”⁴⁶

A kolhozi normák teljesítése, a háztáji ellátása mellett a nőkre hárult a gyereknevelés, a főzés, a mosás és a befőttek készítése, illetve a házi állatok ellátása is. Hogyan tudták a fiatal feleségek, édesanyák ellátni ezeket a feladatokat? A választ a hagyományos paraszti családszerkezet fenntartásában kereshetjük. Interjúalanyaim mindegyike a férje vagy saját szüleiével élt egy háztartásba, az idősebb generáció pedig besegített a gyereknevelésbe és a ház körüli munkák elvégzésébe.

⁴² A dohánylevelek tenyérrel történő kisimítása és kötegbe kötése.

⁴³ A mezőkaszonyihoz csatolt kolhoz jóval kisebb és szegényebb volt, gazdasága elmaradottabbnak számított, fejlesztésére a kaszonyi kolhozból befolyt összegeket fordították. Mindez nagy felháborodást keltett a kaszonyi kolhozisták körében. A kolhoz területe ekkor 2402 hektár volt, melyből szántó 1382 hektár, szőlő 132 hektár, legelő 150 hektár, kaszáló 112 hektár. Tulajdonát képezte 119 igás ökör és 131 igásló.

⁴⁴ 1949-től a kolhoz szerződésben állt a leningrádi pezsgógyárral, amely a megtermelt szőlő 25 százalékát vásárolta fel. A kolhoz szőlőtermelésből befolyt összeggel egyenlítette ki a veszteséges kollektív gazdálkodást.

⁴⁵ CSANÁDI 2004, 207.

⁴⁶ A szerző interjúja G. V. nyugdíjas kolhozistával, 2017. augusztus 27.

A kötelező munkába járás, a ház körüli munkák elvégzése mellett arra a kérdésre, hogy jutott e idő pihenésre, kikapcsolódásra, a legtöbben nevetve válaszolták, hogy egyáltalán nem. A munkába járó kolhozista nő idejét az adott mezőgazdasági munka határozta meg munkahelyén és a családjában is. A családjá megélhetésének biztosítására törekvő nőknek kikapcsolódásra vagy szórakozásra, de leginkább saját magára sem maradt ideje.

A magyarországi eset: Mihálygerge

Magyarországon 1961-re fejeződött be a kollektivizálás. Ezt egyrészt nagy sikerként könyvelte el a kádári vezetés, másrészt viszont a paraszti társadalom reakciói nem a hatalom elvárásai szerint alakultak, s ez egyre növekvő problémává vált. Miről is volt szó? A szovjet kolhozmodell szerint a parasztcsaládokból a családfőnek, az aktív korú férfinak kellett volna belépni, s neki kötelessége lett volna bevonni a családtagjait is a közös munkába. Ezzel szemben Magyarországon a következőképpen nézett ki a szocialista mezőgazdaság munkaerőbázisa. A statisztikai adatok azt mutatták, hogy a kollektivizálás alatt a nők aránya 26%-ról 38%-ra nőtt, mert a családfők ezekben az években nagy számban (1958–1961 között 350 ezer fő) hagyták el a mezőgazdaságot, s többnyire az iparban, építőiparban helyezkedtek el.⁴⁷ További fontos adat, hogy 1961-ben egy tsz-családra 1,2 tsz-tag jutott országos átlagban, holott korábban ez a szám nagyobb volt. S ugyancsak kedvezőtlenül alakult a tsz-tagság életkori összetétele: 1958-ban a tagok fele még 40 évesnél fiatalabb, ezzel szemben 1961 végén a tagság háromnegyed része ennél idősebb, sőt 36%-uk már 60 évesnél is idősebb volt.⁴⁸

A fenti tendenciákat azok a családi túlélési stratégiák magyarázzák, melyek az ismétlődő kollektivizálási kampányok megpróbáltatásai nyomán formálódtak ki. Megtapasztalták, hogy a tsz-ből származó kevés jövedelem miatt a családok többsége a legjobb munkaerőt nem a tsz-ben akarta hasznosítani. Az ekkori újabb intenzív iparosítási kampány, a lakásépítési program beindulása sok új munkahelyet teremtett a városokban. S mivel Magyarország kicsi ország, így a városokban található ipari munkahelyek sok térségben napi ingázással elérhetőek voltak.⁴⁹

A Magyarországon tanulmányozott kistelepülés, Mihálygerge az ország északi részén helyezkedik el, jelentős ipari és bányászati körzet közelségében.⁵⁰ A talaj rossz minőségű ezen a vidéken, így a mezőgazdaság gyenge eltartó képessége

⁴⁷ MNL OL M-KS-288. f. 17/5. ö. e. A Központi Statisztikai Hivatal feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ VALUCH TIBOR: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég (Új folyam)*, 2003, 8. évf. 1(27). sz.

⁵⁰ 1949-ben 858, 1960-ban 856, 1970-ben pedig 845 lakosa volt. A szintizta magyar falut római katolikus vallásúak lakták. SZOMSZÉD ANDRÁS: *Mihálygerge. Fejezetek egy palóc falu történetéből*. Mihálygerge, 2005, 9–11.

miatt a kis földű parasztcsaládok tagjai már a két világháború között is vállaltak rendszeresen vagy idényjelleggel munkát a közeli ipari üzemekben vagy bányákban.⁵¹ Mihálygergén a paraszti társadalom közel egyharmada rendelkezett elegendő földdel a család megélhetéséhez, míg a kétharmadba tartozók – különösen a két hektár alattiak – kénytelenek voltak bér munkát is vállalni. Ez a sajátosság magyarázza, hogy itt a tsz-ben a nők aránya az országosnál is jóval magasabb volt: az 1960-as évek első felében tartósan meghaladta a 60%-ot.⁵² A férfi tsz-tagokra az volt jellemző, hogy az ő feleségeit nem lettek tagok, tehát itt is egy családból csak egy fő lépett be a tsz-be.

A tsz-be belépett nők túlnyomó többsége számára a tsz volt az első munkahely. S ahogy már volt róla szó, többségük ezt kényszerű változásként élte meg. Korábban egyéni gazdálkodást folytattak a családi gazdaság keretében. A végzett munka jellege még hosszú ideig ugyanaz maradt,⁵³ de nagyon más volt az a munkaszervezet, amelybe be kellett illeszkedniük. A szovjet mintát követve a magyar tsz-ekben is kollektív munkavégzést vezettek be brigádok és kisebb munkacsapatok formájában. Ugyanakkor a paraszti munkaszervezetben – a csépléstől eltekintve – egyetlen munkafázishoz sem volt szükség 1-2 embernél többre az adott technikai feltételek mellett. Természetesen a parasztemberek is dolgoztak időnként csapatban, pl. aratás, takarmány behordás, kazalrakás stb., vagy éppen bizonyos munkák (kaszálás, kapálás, kukoricatörés) gyors befejezésének a szükségessége is megkívánhatta a népesebb csapatok közös munkáját.⁵⁴ De ilyenkor mindig a rokonságból, szomszédságból, tehát egymás munkabírását, szorgalmát jól ismerő emberekből állt össze a csapat. Tehát ők döntötték el kivel dolgoznak közösen. A tsz-ben viszont a vezetőség osztotta be a tagokat az egyes brigádokba.

A magyar viszonyoktól teljesen idegen munkaszervezet problémái hamar megmutatkoztak. *„Jött a brigádvezető, a Józsi minden reggel, hogy összeszedje az asszonyokat, de hát előbb a saját állatainkat láttuk el, s ha még a konyhakertben is akadt gyomlálni való, azt is előbbre vettük. Emiatt mindig kellett várni valakire, s addig míg mindenki meg nem érkezett, a többiek se akartak kimenni a mezőre... Egy idő után aztán sikerült elérnünk, hogy külön-külön munkacsapat alakuljon a felvégi, ill. alvégi asszonyokból.”*⁵⁵ A néprajzi publikációk szerint másutt nem szomszédsági, hanem rokonsági alapon szervezték meg azt a munkacsapatot az asszonyok, akikkel szívesen együtt dolgoztak. Ez különösen olyan helyeken sikerült, ahol a tsz vezetőségét a falu példaadó, nagyobb földdel rendelkező gazdák,

⁵¹ JAKAB SÁNDOR: *Nógrád megye története IV.* Salgótarján: NML, 1982

⁵² Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL NML) XXXV. 51. ö.e. A Béke Tsz termelőszövetkezet munkaerő-helyzetével foglalkozó jelentések, 1960–1965.

⁵³ Az 1960-as években a tsz-ek a parasztlakó által bevitt felszerelésekre és igaerőre alapozva működtek. A megindult gépesítés csak a szántásra, vetésre és a gabona-betakarításra vonatkozott.

⁵⁴ FÉL EDIT-HOFER TAMÁS: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Balassi, Budapest, 1997

⁵⁵ A szerző interjúja F. L. né nyugdíjas tsz-taggal, 2012. január 10.

s nem pedig a kommunista párttagsággal rendelkező szegényparasztok alkották. (Itt nincs mód részletesen kifejteni, de ezekből a rájuk erőltetett kollektív formákból később bizonyos esetekben kialakultak valódi közösségek. Az új szolidaritási hálózatok kialakulásának feltárása fontos újdonsága a kutatásunknak.)

A mihálygergei tsz-ben a fő konfliktus a parasztfelések és a bányászfeleségek között alakult ki. Az utóbbiak általában igen csekély földdel (0,5–1 hektárral) léptek be a tsz-be, a nagyobb földű birtokos családok nőtagjai már ezért is lenézték őket. Az igazi feszültség azonban abból adódott, hogy a bányászok nagyon jól kerestek, így a feleségeik nem igazán voltak rászorulva arra a „kis pénzre”, amit a tsz-ben megkereshettek. Így sokszor távol maradtak a közös munkától, nem lehetett rájuk megbízhatóan számítani.⁵⁶

Nemcsak a munkaszervezet volt idegen az asszonyok számára, hanem a munkadíjazás is. Amikor rákérdeztem, hogyan szokták meg a munkaegység-elszámolást, a legtöbben azt válaszolták: „*Nem értette azt senki. Arra törekedtünk, hogy minél több munkaegységet gyűjtsünk össze év végére, no de aztán a zárszámadáson történt ám meglepetés. Volt, hogy készpénzt nem kaptunk egy fillért se, csak valamennyi terményt. Az elnök azt ismételtette: előlegbe már megkapták, amit járt.*”⁵⁷

Az, amiről az interjúalany beszámolt, országos jelenség volt. A pártközpont mezőgazdasági osztályának anyagai között, a zárszámadásokról szóló jelentésekben visszatérően szerepelt ez a probléma az 1960-as évek első felében.⁵⁸ Ahogy már utaltunk rá, ez a helyzet egyértelműen a maradékelvű jövedelem elszámolásból adódott. Emiatt a tagsági jövedelem nem volt előre tervezhető. Ezekben az években a tagság túlélését lényegében a háztáji gazdaság biztosította. Az országos adatok azt mutatták, hogy 1960 és 1965 között a szövetkezeti jövedelem több mint fele innen került ki.⁵⁹

Habár a háztájinak mind a területét limitálták (0,5 hektár), mind a tartható állatlátomány nagyságát,⁶⁰ a jelentősége mégis óriási volt. A tsz-tag maga dönthette el, hogy az adott évben mit termeszt, hány állatot nevel, s azt is, hogy a háztáji terményeivel mihez kezd: önellátásra fordítja, netán eladja az állami felvásárlónak, vagy a piacon saját maga értékesíti. A többcsatornás értékesítés magyarázataként

⁵⁶ MNL NML 26. f. 4. cs. 26. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. A Béke Tszcs üzemi alapszervezének 1952. február 29-i taggyűlési jegyzőkönyve.

⁵⁷ A szerző interjúja K.E.né nyugdíjas tsz-taggal, 2014. szeptember 28.

⁵⁸ MNL M-KS-288. f. 28/1961/10. ő. e.; 28/1962/7., 8., 9. ő. e.; 28/1963/11., 12. ő. e.

⁵⁹ OROS IVÁN (szerk.): *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai*. KSH, Budapest, 1994, 273.

⁶⁰ Kivételt képeztek a kisállatok. Sokan említették az interjú készítés során a nyúltenyésztés hasznát. Ezeket az állatokat sokkal gyorsabban fel lehetett nevelni, mint pl. egy sertést vagy szarvasmarhát, ráadásul egy jól kiépített felvásárló hálózattal rendelkeztek. Hetente, kéthetente járták a felvásárlók a falvakat, s az átvett nyulakért azonnal készpénzben fizettek. Számos háztartást mentett meg egy-egy hétre az ilyen „nyúl-pénz”.

itt csak röviden utalunk arra, hogy a kötelező begyűjtés 1956-os eltörlésével a magyar mezőgazdaságban a piaci mechanizmusok újra szerephez jutottak, persze korlátok között.

A háztáji gazdaság stabilizáló, mondhatni „életmentő” szerepe sokszor előkerült az interjúkban is. Elmondták, hogy mindig elsőbbséget élvezett a közös gazdasághoz képest, bármennyit is veszekedett emiatt velük a brigádvezető. „*A háztáji nélkül nem is tudom, hogy éltük volna túl azokat az éveket.*”⁶¹ Többször előkerült az is, hogy milyen gondot okozott, hogy osszák fel ezt a félhektáros területet a különböző növények – főleg a kukorica és burgonya – között. Az előbbi a sertéshizlaláshoz volt nélkülözhetetlen, a másiktól pedig jó készpénzbevételre lehetett szert tenni, ha bevitték a tarjáni piacra eladni.⁶²

A kommunista ideológia a háztájinak rövid életet és csak átmeneti szerepet szánt, sőt Hruscsov több intézkedést is bevezetett a felszámolása érdekében. Magyarországon viszont az agrárlobbi meggyőzte a kádári vezetést arról, hogy mennyire előnyös ez a lakosság élelmiszer-ellátása és az export szempontjából is, különösen olyan munka intenzív terményekből és háztáji jószágokból, melyeket a nagyüzemek nem tudtak hatékonyan előállítani (pl. zöldség, gyümölcs, tojás, baromfi stb.).⁶³ Elfogadtatták, hogy a háztájiban tartható állatlétszám ne legyen korlátozva akkor, ha a tsz-tag az itt hizlalt sertést az állami felvásárló vállalatnak adja el.

A háztáji gazdaságok árutermelését azonban továbbra is korlátozta a félhektáros területen előállítható takarmány mennyisége. Ennek ellensúlyozására egyre több helyen elterjedt az ún. családi művelés, melynek során egy-egy tsz-tag vállalhatott a közös gazdaságtól pl. egy adott nagyságú kukoricaterületet. A gazdaság bevetette a földet, a tag pedig háromszor megkapálta, majd betakarította a kukoricát, így a termés 1/3-át megkaphatta. Lényegében tehát részes művelésre kötött szerződést a tsz az adott taggal.⁶⁴ Ha tehát gondosan művelte meg, s nagyobb volt a termés, akkor jól járt ő is, de jól járt a tsz és az állam is.

Kérdeztem erről is az asszonyokat. A megyei levéltári iratokból úgy tűnt ugyanis, hogy a megyei pártvezetés, amely igen dogmatikus, sztálini nézeteket vallott a szocialista mezőgazdaságról. A részes művelést feudális maradványnak tartotta, s tiltotta a tsz-nek.⁶⁵ Arra a kérdésemre, hogy mikortól vállalhattak családi művelést, az évszámot nem tudták megmondani, de az egyikük szerint, miután az elnök hazajött a gödöllői Mezőgazdasági Akadémia téli tanfolyamáról. Ott kaptak biztatást az országos vezetőktől, hogy bátran alkalmazzák, nem lehet belőle probléma.

⁶¹ A szerző interjúja M.Z.-né nyugdíjas tsz-taggal, 2014. szeptember 27.

⁶² Észak-Magyarországon nagyon sokféle krumplis ételt készítettek abban az időben az emberek.

⁶³ VARGA ZSUZSANNA: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában.* Gondolat, Budapest, 2013, 96–121.

⁶⁴ Ilyen munka-megállapodások/szerződések csak az 1960-as évek második feléből maradtak fenn a Béke Tsz. iratai között. MNL NML 26. f. 4. cs. 61. ő. e.

⁶⁵ MNL NML XXXV. 51. 48. ő. e.

A részes művelésre vállalt területtel lényegében lett egy újabb, immár harmadik színtere is az asszonyok tsz-en belüli munkájának. A brigádmunka, a háztáji gazdaság mellé jött még a családi művelésben vállalt terület. Habár így ténylegesen megnőtt az elvégzendő munka, mégis úgy emlékeztek vissza erre, hogy ezzel jól boldogultak, mert maguk oszthatták be, mikor jöttek erre a vállalt területre dolgozni. S itt a család többi tagjának a segítségére is számíthattak. Azok a férfiek, akik naponta ingáztak, azok rendszeresen besegítettek itt is, csakúgy, mint a háztájiban. De a családi művelésre vállalt területtel olyan jó bevételhez lehetett jutni, hogy a legnagyobb munkák idejére még a távolsági ingázó férfiek, messzebb dolgozók is szabadságot vettek ki. S értelemszerűen a gyerekeknek is be kellett segíteniük a nyári szünidőben is.

Az eddigiek kellően bizonyítják, hogy a tradicionális paraszti munkacentrikus élet a tsz-en belül is folytatódott. A tsz-asszonyok közül sokan háromféle keretben dolgoztak a tsz-en belül. Az, hogy mindháromnak más volt a munkaszervezete, s más a munkadíjazása is, igen nagy kihívást jelentett. Különösen azok számára, akiknek a férje nem naponta, hanem hetente vagy kéthetente ingázott, mert így számos férfi feladatot is át kellett vegyenek hét közben. Ez olyan új munka- és időbeosztást igényelt, amelynek kialakítása évekre telt, és sok áldozattal, önkiszármányolással járt. Visszatekintve legfájóbbnak azt érezték, hogy a gyerekeikre csak kevés idejük maradt.

Záró gondolatok

Az összehasonlító vizsgálatunk során a falusi nőknek az első munkahelyükön szerzett tapasztalatait elemeztük. Elsősorban az új munkaszervezet két fő színteréhez, a közös gazdasághoz és a háztájijához való viszonyulásukat, s ezzel összefüggésben az átalakuló időbeosztásukat vizsgáltuk.

Ez az első munkahely, a szocialista mezőgazdasági nagyüzem mindkét esetben – az adott közösség akarata ellenére – állami erőszakkal jött létre. Tehát a munkahelyet egy kívülről jövő beavatkozás teremtette meg a lakhelyükön. Ugyanakkor abból számos eltérés következett, hogy az egyik esetben még Sztálin életében, a másik esetben a desztalinizáció időszakában fejeződött be az egyéni parasztgazdaságok felszámolása, s a szocialista típusú nagyüzemek létrehozása.

A kárpátaljai falu lakóit egyetlen kampány során kényszerítették be úgy, hogy a helyi férfiak jelentős részét a kollektivizálás időszakában már elhurcolták a Szovjetunió távoli területeire. Tehát itt a nők lényegében egyedül kerültek szembe ezzel az új nagyüzemi szervezettel, amely teljesen átalakította az addigi megélhetésüket azzal, hogy a földjeik, állataik közös használatba kerültek, s nekik csak a közösen végzett munkájuk után járt munkadíjazás.

Magyarországi jelentős hatást gyakorolt, hogy a szovjet mintájú nagyüzem több mint egy évtizedes, többször megszakított folyamat eredményeként épült be a falusi mindennapokba. Ez alatt a több mint egy évtized alatt a paraszttársadalom különbö-

ző csoportjainak több ideje volt kialakítani a túlélési stratégiáikat. Fontos sajátosság, hogy a nők munkavállalását a férfiakkal együtt kialakított családi stratégia részeként lehet értelmezni. Az elhúzódozó kollektivizálási folyamat, benne az 1956-os forradalom tanulságaival jelentős hatást gyakorolt mind a magyar, mind a szovjet döntéshozókra.

A tanulmányban vizsgált időszak mindkét esetben sajátos átmenetet képzett az egyéni, kisüzemi gazdálkodásról a közös, nagyüzemi gazdálkodás felé. Ezen az átmeneten belül jól elkülöníthető a sztálini és az 1953 utáni poszt sztálini időszak, amikor férfiak visszatéréseével számos család újragondolta a kolhozhoz való viszonyát. Magyarországon pedig egy agrárpolitikai változás, az 1967-es tsz-törvény zárta le ezt az átmeneti időszakot.

Ahogy említettük, a falusi nők számára az új munkahely, a kolhoz/tsz valójában két munkahelyet jelentett, megduplázódott a munkavégzés színtere. Az egyik a közös gazdaság volt, amelyben a brigádok, munkacsapatok keretében folyt a munkavégzés, a másik az ún. háztáji, ahol lényegében az egyéni gazdálkodás élt tovább egy erősen korlátozott keretben. Ez utóbbival csak az rendelkezhetett, aki a közös gazdaságban teljesítette a munkaminimumot.

A passzív ellenállástól az aktív alkalmazkodásig többféle magatartást tártunk fel a vizsgált időszak során. Az is kiderült a kutatás során, hogy ezeket nemcsak kronologikusan érdemes vizsgálni, hanem úgy is, hogy egyidejűleg a nők a közőshöz és a háztájihoz eltérő viszonyulást alakíthattak. Sőt, az adott tsz-tagságon belüli csoportok eltérő magatartást mutathattak e téren. Ezzel függ össze, hogy a hatalom homogén tömbnek igyekezett ugyan láttatni a tsz-ben dolgozó nőket, azonban a kutatásunk is rámutatott, hogy a korábbi társadalmi helyzetük hatása még sokáig érződött.

Azt is érdemes lesz vizsgálni, hogy a tsz-ben dolgozó nők különböző csoportjai milyen formális és informális érdekérvényesítő lehetőségekkel rendelkeztek, s ez időben hogyan változott. Figyelmet érdemel az is, hogy a kényszerrel létrejött munkaszervezeti egységeken belül kialakultak-e szolidaritási hálózatok, közösségek, s ha igen milyen tényezők hatására? A generációs eltérések is további intenzív vizsgálatot érdemelnek. Az idősebb generációk megszólaltatása, tapasztalatainak összegyűjtése terén sajnos már az „utolsó órában” vagyunk.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

Levéltári források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL)

1. Fond P-1909. Mezőkaszonyi kolhoz iratai. Opisz 1. od. zb. 1., 3., 5., 6., 12., 17., 21., 25.

2. Fond P-1909. Mezőkaszonyi kolhoz iratai. Opisz 18. od. zb. 3., 12.

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML)

1. XXXV. 51. ö. e. A Béke Tsz termelőszövetkezet munkaerő-helyzetével foglalkozó jelentések, 1960–1965

2. 26. f. 4. cs. 26. ő. e. Mihálygerge község pártszervezet vezetőségi üléseinek, taggyűléseinek jegyzőkönyvei. A Béke Tsz üzemi alapszervének 1952. február 29-i taggyűlési jegyzőkönyve.
3. 26. f. 4. cs. 61. ő. e.
4. XXXV. 51. 48. ő. e.
5. M-KS-288. f. 28/1961/10. ő. e.; 28/1962/7., 8., 9. ő. e.; 28/1963/11., 12. ő. e.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

1. M-KS 276. f. 52. cs. 4. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1948. november 27-i üléséről. 2. A bel- és külpolitikai helyzet és a párt feladatai. Ea.: Rákosi Mátvás.
2. M-KS-288. f. 17/5. ő. e. A Központi Statisztikai Hivatal feljegyzése a paraszti családok és a paraszti népesség számának alakulásáról.

Interjúk

1. S. E. nyugdíjas kolhozista 2012. április 16.
2. T. J. nyugdíjas kolhozista, 2017. augusztus 14.
3. G. V. nyugdíjas kolhozista, 2017. augusztus 27.
4. Á. I. nyugdíjas kolhozista, 2012. április 18.
5. F. L.-né nyugdíjas tsz-tag, 2012. január 10.
6. K.E.-né nyugdíjas tsz-tag, 2014. szeptember 28.
7. M.Z.-né nyugdíjas tsz-tag, 2014. szeptember 27.

Szakirodalom

1. ALEC NOVE: *An Economic History of the USSR*. Harmondsworth: Penguin Books, 1978
2. BÁRDI NÁNDOR – FEDINEC CSILLA – SZARKA LÁSZLÓ: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008
3. CSANÁDI GYÖRGY: *Sorsfordító évek sodrában*. Poliprint Kiadó, Ungvár, 2004
4. DAVID R. MARPLES: *Stalinism in Ukraine in the 1940s*. The Macmillan Press LTD, 1992
5. DUPKA GYÖRGY: *A szovjet hatóságok megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)* Ungvár, Intermix Kiadó, 2014
6. FEDINEC CSILLA – VEHES MIKOLA (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Argentum Kiadó, Ungvár, 2010
7. FÉL EDIT–HOFER TAMÁS: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi, Budapest, 1997
8. HANS JÖRGENSSEN–ZSUZSANNA VARGA: Diverging Roads from the Soviet Kolkhoz-Model: Estonia and Hungary: Inside and Outside the Soviet Union. *Humanities and Social Sciences Latvia*, 2016, vol. 24. no. 1. pp. 4–37.
9. HEINZ-GERHARD HAUPT – JÜRGEN KOCKA (eds.): *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2009
10. JAKAB SÁNDOR: *Nógrád megye története IV*. NML, Salgótarján, 1982
11. KARL-EUGEN WÄDEKIN: The Soviet Kolkhoz: Vehicle of Cooperative Farming or of Control and Transfer of Resources. In Peter Dorner (ed.): *Cooperative and Commune*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1977
12. LYNNE VIOLA: Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities. In Constantin Iordachi – Arnd Bauerkämper (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest–New York: CEU Press, 2014

13. NIGEL SWAIN: Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. In Constantin Iordachi – Arnd Bauerkämper (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest–New York: CEU Press, 2014
14. OROS IVÁN (szerk.): *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai*. KSH, Budapest, 1994
15. Ö. KOVÁCS JÓZSEF: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténet, 1945–1965. *Korall Társadalomtörténeti Monográfiák* 3. Budapest, 2012
16. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. III. Kézművesség*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2002. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 19.)
17. PETŐ ANDREA: A nők politikai képviselete a fordulat évében. In Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000
18. SZOMSZÉD ANDRÁS: *Mihálygerge. Fejezetek egy palóc falu történetéből*. Mihálygerge, 2005
19. TATJANA THELEN: *Privatisierung und soziale Ungleichheit in der osteuropäischen Landwirtschaft. Zwei Fallstudien aus Ungarn und Rumänien*. Frankfurt am Main–New York: Campus, 2003
20. VALUCH TIBOR: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég (Új folyam)*, 2003, 8. évf. 1(27). sz.
21. VÁRADI NATÁLIA: „A szovjet hatalom kiépítésének kezdeti lépései Kárpátalján 1944–1946.” *Betekintő*, 13. évf. 1. sz. 53. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekintoszamok/2019_1_varadi.pdf (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 8.)
22. VARGA ZSUZSANNA: 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In Romsics Ignác (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006
23. VARGA ZSUZSANNA: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest, 2013
24. ТРОНЬКО П. Т. – БАЖАН М. П. Історія міст і сіл УРСР. Київ: Головна редакція, 1969
25. *Хроніка Закарпаття: 1867–2010; Kárpátalja Évszámokban: 1867–2010 українсько-угорське двомовне видання: ukrán-magyar kétnyelvű kiadvány*. Hoverla Kiadó, Ungvár, 2011